

Domokos Mátyás

LEVÉL – AZ ELEFÁNTTEMETŐBŐL

Az alábbi levél szövegét valószínűleg 1945 decemberében vetette papírra Németh László, az ÉGETŐ ESZTER modelljének Bercsényi utca 27. sz. házában, Hódmezővásárhelyen; „*a csomorkányi elefánttemetőben*”, ahogyan e dél-alföldi város „*relatív békéjének*” a karakterét metaforikusan összegezte említett regényében. Mai ismereteink szerint el nem küldött levél fogalmazványa ez; eredetije ugyanis az MTA Kézirattárában őrzött Veres Péter-hagyatékban nem található. (A szövegét Németh László Vásárhelyről való végleges távozása után, asztalának lomtanántása közben, az író egyik ott maradt fogalmazófuzetében találta meg Kristó Nagy István; a levelet az ő olvasatában közöljük, ahogyan az a NÉMETH LÁSZLÓ LEVELEZÉSE I. 1919–1948 című, sajtó alatt lévő kiadványban is szerepel – a piszkozati jellegből eredő s nyilvánvaló tollhibák javításával.) – Noha nem misszilis levél, mégis úgy érezzük, hogy rendkívül fontos és Németh László gondolkodását rendkívül jellemző eszme-futtatást tartalmaz ez a fogalmazvány; mintegy esszenciáját adja a nevezetes SZÁRSZÓI BESZÉD elmondójának a helyzetmegítéléséről, ahogyan ő, a folyton „*halálos veszélyektől sarkallt*” író, közvetlenül a második világháború befejezése után a nemzet sorskérdéseit a bekövetkezett történelmi változás tényeinek a nyomására újra átgondolta, és a magyarság akkori status praesensét felállította. Németh Lászlónak a sors megadta, hogy elméleti elképzeléseit a megvalósult történelem látcsövén keresztül még egyszer szemügyre vehesse, s nyilván ennek (no meg intellektuális lelkiismeretének) köszönhető, hogy az 1945-ös diag-

nózis leglényege a levél következő mondatában így összegződik: „*Az én rémlátásaim éppoly tévesek voltak, mint a ti reményeitek.*”

S ha e dokumentum olvasójában fölmerül a kérdés: miért éppen Veres Péter volt volna a címzettje ennek a levélnek, akkor a válasznak is az idézett rész a kulcsmondata. Aki ismeri Németh Lászlónak Veres Péter FALUSI KRÓNIKÁ-járól (a *Híd* 1942. január 27-i számában) írt bírálatát, bizonyára emlékszik a kritikának arra a mondatára, hogy „*az ő erős, bizakodó alakja körül kell Új-Magyarország három osztályának: értelmiségnek, parasztságnak és munkásságnak összeforrnia*”. (Erre a gondolatra egyébként közvetlen hivatkozás is történik a fogalmazványban.) S ha az olvasó nem felejtette el azt sem, hogy Veres Péter 1945-ben, az Országos Földbirtokrendező Tanács és a Nemzeti Parasztpárt elnökeként a demokrácia kezdeti időszakában vezéri szerephez jutott, hajlamos lesz azt gondolni, hogy Németh László a FALUSI KRÓNIKA kapcsán megelölegezett – és beteljesült – jóslat miatt fordult (volna) levelével Veres Péterhez, mint országos vezérhez.

Ez azonban csak részleges igazság. A levél címzettje, s a szöveg efelől nem hagy kétséget, nem a beteljesült remények „*erős alakja*”, hanem a régi vitatárs, aki már Szárszón is alapjaiban bírálta Németh László elképzeléseit, mondván: „*harmadik oldal mindig és mindenhol van, de sohasem történelemcsináló lényező*”, s hogy „*nem csupán arról van szó, hogy kik uralkodnak a népek felett, milyen fajtájú emberek, hogyan uralkodnak... a legnagyobb kérdés, a sorrendben legelső az összes többi kér-*

dések felett, hogy milyen a társadalmi és termelési rendje valamely nemzeti közösségnek.” (SZÁRSZÓ. Bp. 1943. Magyar Élet. – Kiemelések Veres Pétertől.)

S kettejük vitája, ebben a vonatkozásban, nem Szárszón kezdődött. Németh László sajtó alatt lévő levelezésében szerepel egy Veres Péter-levél, amelyben – Balmazújvárosról, 1943. január 23-i keltezéssel – a következő olvasható: „Ha ezt a népet történelme egyik kedvező nagy tragikus fordulataiban baloldali szél sodorja, akkor oda is vele kell menni, és együtt lenni vele minden változásnál, minden szenvedésnél. Nincs más lehetőség: nincs harmadik út. Most azután igazán nem irodalmi szemmel kell nézni a történelmet, hanem szociológiai szemmel. Író barátaink közös hibája – szerintem – éppen az; sorrendi fontosságrendjükben az irodalom áll legelől: ebben van a perspektívazavar és a sok hangsúlykülönbség. Még Illyésben is „tülleng” az esztétikai szemlélet: a jól megírt, lényegtelen csevegést (márazmus) ő is irodalmi rangra emeli, holott egy utcaseprő élményei egyszerűen és hitelesen elmondva inkább irodalom, mint a hivatalos irodalmárok csevegései. Az „élet”; ez csak „szakma.”

1945 decemberében viszont Németh László érzi úgy, hogy Veres Péter magabiztos „reményei” a megvalósult történelmi realitás legalább oly mértékben minősíti illuzórikussá, mint az ő „rémlátásait”, s a levél elsősorban éppen ezt a Németh László szerint értelmezett realitást dörögöli végső érvként vitatásra orra alá. S közben nem mulasztja el azt a kínosan igaz figyelmeztetést sem, amit a történelem egyébként nemcsak a Parasztpárt íróival kapcsolatban illusztrált 1945-ben, hanem szinte törvényszerűen minden korban, valahányszor író a politikába keveredett, hogy tudniillik „legszabadosabban író tróink a legködösebb politikusaink”.

A Németh László világában valamennyire is járatos olvasók számára, gondolom, nyilvánvaló, hogy ennek a be-

fejezetlenül és elküldetlenül maradt levélnek a teljes írói életmű a visszhangosító hangszekrénye. Valamennyi vonatkozásának kibontására e helyt éppen ezért nincs mód, de talán nincs is szükség. De Németh László kiadatlan levelezésének egy-egy részletével, fozslányával érdemes mégis a legtrappásabb megfogalmazások idézésével jellemezni a magyar sorskérdéseken órlódó elme alapmeggyőződését azokban a problémákban, amelyeknek elemzésére, az ő levélbeli megfogalmazása szerint: „mint műszer”, a SZÁRSZÓI BESZÉD-ben (és másutt) fáradhatatlanul vállalkozott.

Az első kérdéskör: Németh László és a szocializmus ideológiájának és történelmi gyakorlatának a kapcsolata, amely önmagában is monográfiatéma lehetne. Erről, egy közismert igazság alátámasztása érdekében egy ismeretlen dokumentumból: Bresztovszky Edének, akkoriban a Népszava helyettes szerkesztőjének 1937. február 3-án címzett leveléből hadd álljon itt néhány mondat: „...örömet okozott, hogy a szocialista mozgalomban, ahonnet többnyire csak elriasztani törekedtek, ilyen megértő barátom is akad. Engem a támadások s bizonyos ellenszenvem a marxizmussal szemben sosem idegeníthettek el a szocializmus ügyétől, amelyet legfőképpen megnevesíteni kívántam, sosem elliporni. Bizom benne, hogy mint Ön, egyszer szélesebb munkásrétegek is megértik ezt, s a munkásság emlékezetében jó nevem marad s tiszta képem”.

A második kérdéskör: a „két pogány közül” szituációjának a felismerése s következményeinek a végiggondolása – ahogyan ez Gulyás Pálnak írt leveleiben tükröződik. Érdemes ezeknek a leveleknek idevágó tükröcserepeiből egy kis összeállítás adni, mert nem kizárólag a korabeli helyzet értelmezését tartalmazzák – Németh László szemszögéből, és annak a megvilágítását, hogy mi az, aminek a második világháború előestéjén s első éveiben odaadta magát a „középosztályi mezben

járó” magyar kispolgárság egy része (de nem mindenki, mint ahogyan Németh László sommásan állítja), és megértetik az is, miért tekintette – mindenek ellenére – „hallatlan szerencsének” azt, ami végül is bekövetkezett 45-ben. – 1938. május 27-én (a budapesti Eucharisztikus Kongresszus napjaiban, két nappal az I. zsidótörvény elfogadása előtt, alig két hónappal az Anschluss után) ezt írja Debrecenbe: „A német nagy nép... Más kérdés, hogy ez a németiség ránk, magyarokra pillanatnyilag és sub specie aet. életveszedelem. A cseh, lengyel, magyar nemzeti államok mindig akkor virultak, amikor Németország káoszba merült, s akkor bomlottak fel, amikor megerősödött. A jóslatom? Szerencse, hogy a csehek (akiknek a tragikus óráit annyi kárörömmel figyelik nálunk) vadmacskakarmokkal harcolnak értünk is, s a magyar sors, ha labdává válik is, legalább épeszű európai nemzetelek játszanak vele. Megmenekülhetünk önmagunk ellenére is!”

Ugyanezen év november 16-án (közvetlenül az első bécsi döntés és a Kristallwoche elnevezésű pogromok után, amelyekkel párhuzamosan nálunk a Magántisztviselők Országos Szövetségének budapesti székháza, valamint több fővárosi és környéki munkásotthon ellen a hazai Keresztény Nemzetiszocialista Front pártterroristái intéztek támadásokat) a következő sorokat viszi Debrecenbe a posta: „Ha jól emlékszem, a München előtti héten hagytuk abba. Azóta: diadal, dicsőség, Gyula diák a kassai rádióban, s tagadhatatlan, hogy a háborús eltipratásról megmenekedtünk. A gazdaságtól és a politikaitól azonban aligha fogunk. Látlad a vasárnapi Magyarországon a magyar–cseh–német vámunioról szóló cikket? Hitler pesti ügynöksége már puhítja a közvéleményt... Hát hogy a németeknek mi a hüllerizmus, azt majd megmutatja tíz-húsz év múlva a második nemzedék, de hogy a mi „népi gyökereinket”, ha csak Európa haltot nem kiált neki, még tíz-húsz éven belül meglazította vagy elmeteszi, az iránt nincsen kétségem... Megkell hatódnunk ezen a szerencsétlen középosztályon, ahogy a

cseh összeomlásán ujjong, mintha nem is az ő sorsának egy bástyája dőlne volna össze. (Mert az volt ám, akármennyit vétkeztek a csehek, s bármennyit gyűlölködtünk mi, a történelmi összekapcsoltság erősebb hibánál s gyűlöletnél.)”

De hát Európa egyelőre „haltot nem kiált”, s Németh László, egy évvel később, 1939. augusztus 31-én (egy héttel a német–orosz megneemtámadási szerződés megkötése után, s egy nappal Lengyelország megtámadása előtt) az alábbiakban ad általános európai helyzetelemzést – csüggesztő végkövetkeztetéssel –, s a közös, német–orosz „szalámitaktika” működésének valóban látнокi leírását: „Imádkoznak Hitler kancellárért és tanácsadóért az angol templomokban, hányni kell ettől a pacifizmustól. A tigrisnek szeretelett esdekelnék, s ha egyet-egyet szétlép közülük, áldást kér rá az Istentől, abban a reményben, hogy ő későbbre marad. Az egész Hitler–Chamberlain-móka nem párbaj, hanem közös fáradozás, hogy Anglia Kelet-Európát Hitlernek átengedhesse. A dolog nem olyan nehéz, megvan rá a tavalyi csehszlovák recept: Lengyelország előbb a „német” területeket adja át völkisch alapon, aztán jön egy kis „völkisch” látgyalás Oroszországgal, azután a teljes annexió élettér címen. A mérlegnyelvé most azért lebeg, mert nyugaton mégiscsak van egy piciny szemérem és okosság, olyasmiket éreznek, hogy Angliának van „nemzeti becsülete”, de nem hiszem, hogy ezzel az öngyilkos békevágygyal soká egyensúlyt tarthasson. Anglia ujjja beszorult Német- és Oroszország közé, s ki akarja húzni. Ha ez sikerül neki, nekünk sincs más választásunk, mint belehajlanunk a fejünk abba az igába, amellyel megkínálnak. Amikor Hitler föllépett, Mohamedhez hasonlítottam (lásd annak a jellemzését az utolsó Tanúban), de nemcsak ő hasonlít Mohamedhez, hanem Európa birodalmi is korthadásban és züllöttségben az akkori Ázsiához, Bizánchoz, Észak-Afrikához. Azzal szórakozom, hogy bűnhődési sorrendet állítottok föl. Először bűnhődnek a kelet-európai kispökök, mert nem tudtak piszkos nacionalizmusait fölé emelkedni. Aztán Anglia és

Franciaország, mert a világtörténelem legnagyobb pacifistái. Aztán Olaszország, mert markába sül a tengely. Hogy végül ki bűnhődik az orosz–német egyezményért, azt még nem látom egészen. A »népek családja« mindenestre Moszkva körül lesz. A mi számunkra, noha nem érjük már meg, kedvezőbb volna Moszkva győzelme, az csak bennünket, középosztályt (s a magasabb ideákat) semmisít meg, de a nép megmarad, a németek azonban népestül irtánának ki. Valószínűbbnek, sajnos, a németek végső győzelme látszik... Ha nem lesz háború, s Lengyelországot felosztják, akkor mi határosak leszünk az oroszokkal. Ez maga is elég, hogy középosztályunk esze nélkül kéreddzen német fennhatóság alá. Sajnos, mi még ezt sem fogjuk olyan realistán csinálni, mint a csehek Hachákkal, hanem (ahogy az Ojság írja), hahákkal, azaz nemzetiszocializmussal. Szent István birodalmának a hülye mákonyával, szlovák módra – amiól a látszat egy árnyalattal talán jobb lesz, de a valóság, a nemzeti ellenállás sokkal-sokkal rosszabb.”

Végül a harmadik kérdéskör, amely a levéltervezetben hangot kap, a fogalmazvány szóhasználatát idézve: az „idegenek”, „gyarmatosítók”, „gyarmatosok” stb. stb. Nem világos, és főleg nem egyértelmű, kikre gondolt Németh László. A Magyar Kommunista Párt moszkovita szárnyára (közülük Révai Józsefet meg is nevezi); vagy a szociáldemokrata párt, esetleg a magyar polgári radikalizmus körül csoportosult, zsidó származású értelmiségiekre (a szociáldemokrata pártvezetőséghez tartozó Horváth Zoltánt név szerint említi, Zsolt Béláról viszont hallgat, nyilván azért, mert Zsolt lapjában, a *Haladás*-ban csak 1946 tavaszától látnak napvilágot Németh Lászlót bíráló írások), hiszen a levélíró is „különböző gyarmatosítási csoportokat” emleget, mert elsősorban a politikai pártok szerinti tagolódás lebegett a szeme előtt.

De miért ne lehetne a szárszói konferencián elhangzottak alapján valószínűsíteni Németh László vélekedését? Bár-

mifajta feltételezést aligha lehetne ma hiteles dokumentumokkal alátámasztani, mert a Németh László nagy vihart kavart előadása után kirobbant vitáról nem készült megbízható feljegyzés. A „harmadik oldal”-ra vonatkozó gondolatai egy részét Németh László ugyanis rögtönzesszerűen szúrta bele előadásának írott szövegébe, s ahogyan a tanácskozástról készült kiadvány megjegyzi: „Ezeket a gyorsítók, sajnos, nem jegyezték fel.” (SZÁRSZÓ. Bp. 1943.) – Ami bizonyos: Németh László egy metaforával világította meg, mit ért ő a világpolitikában a „harmadik oldal”-on: „Tegyük fel, hogy van Új-Guineában egy párt, amely azt vallja, hogy Új-Guineának az angolokénak kell lennie. A másik szerint Új-Guinea csak a hollandok alau lehet boldog. S most föláll valaki, és azt kérdi: Nem lehetne Új-Guinea a pápuákké? Ez a – harmadik oldal.” Sapienti sat. (Mert nincs szükség rendkívüli elmeélre ahhoz, hogy az „angol” vagy a „holland” jelzőket bárki az ide illőkkel behelyettesítse.) Nyilvánvaló, hogy Németh László mindenkire gondolt, aki különböző pártok, mozgalmak és törekvések színeiben, véleménye szerint gyarmatosító szándékokkal, alig titkolt hátsó gondolatokkal közeledett a magyarsághoz 1944–1945-ben.

Mi tarthat még e levél háttérének nyilván elvarrhatatlanul sokszálú történetéhez? 1945 márciusában néhány békesi diák „a villanyoszlopokra házinyomdán készült röpiratokat ragasztott ki”, s az ügy kivizsgálása során, a március 10-e óta Békesen tartózkodó Németh Lászlót is beköszönték a rendőrségre, ahol egy Ligeti nevű nyomozó, neve hallatán felismerte benne az országos hírű író, nyomban hellyel kínálta, elnézést kért, és azonnal szabadlábra helyezte, de a lelkére kötötte, hogy „meg kellene győződnöm az embereket, hogy illeszkedjenek bele az új helyzetbe, hiszen nem kell azért kommunistának lenni, elég, ha antifasiszták vagyunk”. – Másnap, vasárnap a Parasztpártnak volt gyűlése Béké-

sen, amelyen Veres Péter is részt vett, meg is látogatta Németh Lászlót: „*Én meghatottan öleltem át; mégiscsak a pályatárs szállt le hozzám a hatalom elérhetetlen magasából. Vagy egy órát maradt, viselkedése a régi, közvetlen volt: amikor elmondtam, hogy vártam ott benn a tarkólövést, még egy nála ritka, gyöngéd, szinte gyermekszerű mozdulatot is tett a kezem felé [ami felerészben bizonyára a „rémlátó képzelet” megkínzottjának szólt – DM.], de amit mondott, azt nem lehetett félreérteni. Ő nem az az ember, aki valakin segíteni tud. Őt is csak az védi, hogy a parasztság mögötte van. A gyűlés után járt a rendőrségen: megmondta nekik, hogy az írók dolgában ügyis Pesten döntenek majd, két beleavatkozni. Ennél többet azonban nem tud az érdekekben tenni. Ami énvelem történik: a sors, nem lehet mást tenni, el kell viselni.*” (VÁSÁR-

HELYI ÉVEK. In: HOMÁLYBÓL HOMÁLYBA II. köt. Bp. 1979.)

Ilyen előzmények után, innen, Békésről kerekedett föl, 1945. szeptember 2-án, vásárhelyi új otthona felé, ahol aztán ez a Veres Péternek szánt számvetés a fogalmazófüzetébe került. Mindannyiunk életének objektív tragédiája, hogy a sok „rémlátás” közt megbúvó egyetlen „remény”; Németh László várakozása, miszerint az öntudatos magyar progresszió „a különböző gyarmatosítási csoportokkal értelmes szó” tud majd váltani, s a különböző népek és hatalmak „legigazabb érdekeit” tudja „a mienkkel összeegyeztetni” – ez a 45-ben reálisnak tetsző remény bizonyult aztán a legnagyobb illúzióknak az elmúlt negyvenöt év magyar és kelet-közép-európai történelmében.

NÉMETH LÁSZLÓ – VERES PÉTERNEK

Levélfogalmazvány, valószínűleg 1945 decemberéből

Első leveled elől kitértem; most újra írsz, s hallgatni lustaság vagy gyávaság lenne. Megértem kíváncsiságotod. Utoljára Szárszón hallottad a véleményemet. Azóta közel három év telt el, s milyen! Érdekes lehet egy pillantást vetni az otthagyt s az eseményektől [olvashatatlan] műszerre; mit jegyzett föl s mit mutat e három évről, mely neked is történeti szerepet juttatott.

Nem tudom, elolvastad-e mostanában azt az előadást.* Akik ismerik, biztosan igazat adnak rossz sejtelmeinek. Én legalább gyakran hallok olyasmit, hogy mindenben igazam lett. Mit kötöttem én ott a lelkekre? Hogy a „fölszabadulás” valóban a magyar nép folszabadulása legyen. Ma sokan látják úgy, hogy burkolt gyarmatosítás lett. Arra figyelmeztettelek, hogy az ország fele, de inkább kétharmada kispolgár; ne felejtsetek ki, ne nyomorítsátok meg őket idejétmúlt szocializmussal. A választások bebizonyították, hogy nem kétharmad, de háromnegyed; az a helyes szám (a kisgazdapártot az ő tiltakozásuk dagasztotta fel s az ő – – – a szociáldemokrata s a paraszti [ol-

* Az 1943-as szárszói találkozón elhangzott előadást. (A szerk.)